

Poétikai hagyományok és újítások Rimay János *Balassi-epicédiumában*

2025 január

Jelige: Lullus25

I. Bevezetés

Rimay János műve, az *Epicédium a Balassi-fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, közismertebb címén a *Balassi-epicédium* a magyar irodalomtörténet-írás számos alkalommal értelmezett szövegei közé tartozik. A róla született tanulmányok a mű egyediségét, enigmatikusságát, és újszerűségét igyekeznek hangsúlyozni, olyan alkotásnak beállítva az *Epicédiumot*, mely egyedülálló a korszak magyarországi költészetében. Ács Pál összefoglalója szerint az *Epicédiumban* megjelenő „elvont, allegorikus gondolkodásmód meglehetősen szokatlan volt a 16. század végi magyar költészetben.”¹ Ács úgy véli, Rimay műve olyan „bonyolult műalkotás, amely egykorú olvasóit és modern értelmezőit egyaránt zavarba ejtette”, és e zavar legfőbb oka „a költemény irodalmi karaktere, a fiktív és valós elemek különösnek ható keveredése.” Ebben az allegorikus értelmezésben tehát „a *Balassi-epicédium* ilyenformán felfogható egy sírköszororból, egy koporsóból és a köröttük csoportosuló jelképes figurákból, mennybeli szcénákból, csatajelenetekből és más halotti jelképekből megkomponált reneszánsz mauzóleum bemutatásaként.” Egy másik tanulmány, Imre Mihály munkája is amellet érvel, hogy Rimay radikálisan új művet hozott létre.²

A mű egyediségének és újszerűségének hangsúlyozása közben nem mehetünk el amellet, amit a tanulmányok rendre megállapítanak: Rimay műve egy már létező műfaji hagyományba, a reneszánsz sírköltészeti tradícióba is beilleszthető. A sírköltészet műfaji hagyományai viszont nem voltak ismeretlenek a kor Magyarországon: számos ugyanebbe a műfajba tartozó alkotás jelent meg a 16. században, melyekkel legtöbbször csupán említés szintjén foglalkozik az irodalomtörténeti kutatás.³ Imre tanulmányát idézve: „Bármily nagyszerű korszaka is ez anyanyelvű irodalmunknak, súlyos hibát vétünk, ha nem helyezzük azt a kortárs hazai és külföldi neolatin költői kontextusba.”⁴

Jelen dolgozatomban erre teszek kísérletet: egyik célom, hogy áttekintsem a reneszánsz epitáfium- és epicédium-költészet magyarországi hagyományát egészen Rimay *Epicédiumának* (illetve a hozzá szorosan kötődő, Rimayt inspiráló, latin nyelvű bártfai antológia) megjelenéséig: igyekszem teljességében feltérképezni a korszak hazai gyászversirodalmát, és

¹ Ács Pál, „Egy út készítettik” *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában*, ItK, 2005, 205-221, 205.

² „[Rimaynál] radikálisan új Balassi-kánont és retorikai-poétikai beszédművészeti eljárásokat, a lírai személyiségnek is lényegesen gazdagabb – legalábbis átalakított – értelmezését találjuk.” IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata (Az 1595-ös bártfai antológia)*, Studia Litteraria, 41(2003), 41–82, 80.

³ Ezt Kőszeghy Péter is megjegyzi a Balassi Bálint életét feldolgozó monográfiájában: „[...] a magyar nyelvű epitáfium-epicédiumirodalomban nem ismerünk korábbi művet; noha a híres emberek halálára kiadott nyomtatványok szokása Magyarországon is divatban volt, eddig ezek mindig latin nyelven íródtak.” KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 344.

⁴ IMRE, i. m. 41.

arra a kérdésre is választ keresek, milyen mértékben kapcsolódik Rimay műve ehhez a költészeti hagyományhoz. Emellett a külföldi műfaji párhuzamok, lehetséges minták vizsgálatára is kísérletet teszek a Pierre de Ronsard francia költő emlékére szerkesztett emlékkötet elemzésével. Úgy vélem, mindenképp érdemes bevonni a nemzetközi műfaji kontextus nemcsak latin, hanem anyanyelvű műveit is, hisz Rimay művének egyik legnagyobb újdonsága az anyanyelvűség volt. Az *Epicédium*nak a hasonló verscsoportokkal, ciklusokkal való összevetése gyümölcsöző lehet a Rimay-kutatás számára.

II. Rimay *Epicédiuma* és a bártfai antológia

Az *Epicédium* irodalomtörténeti újrafelfedezése Eckhardt Sándor 1955-ben összeállított, Rimay János összes műveit összegyűjtő kritikai kiadása⁵ óta indult meg, mivel ez a kiadás részletes vizsgálat tárgyává tette a versciklust. Elsőként textológiai problémák merültek fel a művel kapcsolatban: Klaniczay Tibor a kiadáshoz írt *Hozzászólásában*⁶ vetette fel a lehetőséget, hogy az 1596-ban, Vizsolyban kinyomtatott *Epicédium* csonka állapotában maradt fenn, de később az 1964-ben előkerült újabb töredékek alapján rekonstruálta a művet. Ezen rekonstrukciós elméleten alapszik az 1994-es, részben fakszimile kiadás⁷, mely nem csak Rimay verseit tartalmazza, hanem a minden bizonnyal eredetileg is a kiadáshoz szánt, már korábban megjelent Tolnai Balog János-féle *Elogiumot*, az ifj. Nádasdy Tamásnak ajánlott *Apológia* töredékeit, a Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlást és Káthay Mihály üdvözlő versét. Azonban az *Epicédiumot* Klaniczay-féle rekonstrukciójában sem tekinthetjük befejezettnek, ugyanis a nyomtatvány feltételezhetően Rimay szándékától függetlenül, nem a véglegesnek szánt állapotában került kinyomtatásra. Feltehető, hogy Rimay – a korabeli emblémaköltészet szokásaihoz igazodva – címoldalt is tervezett a versgyűjteményhez, ám ez nem készült el, vagy elveszett. Ezzel együtt a gyűjtemény címét is elveszettnek kell tekintenünk.

A korábban idézett tanulmányokból is kiolvasható, a versciklus eddigi értelmezői egyetértenek abban, hogy Rimay műve több szempontból is egyedülálló. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy Rimay magyar nyelven írta. A nyelvválasztás újdonságával ő is tisztában volt, és ezt talán apologetikusan a Darholcz Kristófnak címzett ajánlásban – latinul – meg is fogalmazta: „[...]hogy az elhunyt hősök iránt köteles tartozásom egy részét lerójam, vagy akár azért, hogy a Te véleményedet is és az ő dicsőségüknek szentelt korábbi fáradozásodat közkinccsé tegyem,

⁵ RIMAY János *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955.

⁶ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- És Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 11(1957), 265-338.

⁷ RIMAY János, *Epicédium a Balassi-fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, kiad, szerk. ÁCS Pál, Bp. Balassi, 1994.

legalább azok körében, akiknek hiányzik a latin nyelvi készségük és gyakorlatuk, [...] *kiadtam e szerény művészi képességeim szerint nemzeti nyelven megfogalmazott és – mint láthatod – nem nagyszámú verseimet a Balassiak életéről és haláláról.*”⁸ Később, Balassi műveinek kiadásakor Rimay világossá tette, hogy Balassit tartja a magyar irodalmi nyelv megteremtőjének, és követendő példaként állítja saját maga és mások elé. Kőszeghy Péter tanulmányában amellet érvelt, hogy a magyar irodalmi mitológiában Balassi – ahogy a latin nyelvű irodalmi kánonban Vergilius, vagy az olasz irodalomban Dante – az „első költő” szerepét tölti be, ez pedig nem kis részben Rimay János kanonizációs tevékenységének köszönhető.⁹

A Balassi-kanonizáció első lépésének azonban nem Rimay műve, hanem a hozzá több szállal kötődő, 1595-ben *Epitaphia Generosorum Et Magnificorum Dominorum Valentini Et Francisci Balassa...* címmel Bártfán megjelent antológia tekinthető.¹⁰ A Balassi-testvérek emlékére írt harminchat, latin nyelvű verset tartalmazó gyűjtemény létrejöttének szellemi atyja és összeállítója Darholcz Kristóf volt, akinek Rimay saját epicédiumát is ajánlotta. A versek szerzői közt többen megtalálhatók a „Pallas magyar ivadécai” néven emlegetett felvidéki humanista kör¹¹ tagjai közül, mint például Tolnai Balog János vagy Leonhardus Mokoschinus. Az ajánlásban leírtak alapján Rimay fő inspirációja a saját versciklus megírására maga a bártfai antológia volt.¹² Ezt a két mű között fennálló filológiai kapcsolat is alátámasztja: Rimay az antológiában található, Tolnai Balog által írt *Elogiumot* odaillesztette a saját Epicédiumának élére (és a tervezett Balassi-kiadásban is helyet kapott).¹³

⁸ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 59. Az epicédiumhoz tartozó latin nyelvű szövegeket Pirnát Antal fordításában idézem.

⁹ „Számos európai nemzet irodalomtörténetének mitológiájában ott az első költő. Szükség van rá. [...] Magyarországon a humanista forgatókönyv szerinti szerep eljátszatlan volt a 16. századig. [...] A magyar irodalomtörténet mitológiájában az első költő Balassi Bálint. Kisebb részben ő maga, nagyobb részben legkivált Rimay János nevű szerzőtársa írta az ehhez szükséges mítoszt. [...] A Balassi-tisztelet első nyomtatott emléke a Darholcz Kristóf-féle *Epitáfium* (Bártfa, 1595) és Rimay *Epicédiuma* (Vizsoly, 1596?).” KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 1994, 695-705, 697.

¹⁰ *Epithaphia generosum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassa de Gyarmath*, szerk. DARHOLCZ Kristóf, Bártfa, 1595 (RMNy 759).

¹¹ A „Pallas magyar ivadécai” elnevezésű körről legrészletesebben Klaniczay Tibor 1985-ös tanulmánya ír: KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., *Pallas magyar ivadécai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 9–32. Rimay az *Ajánlásban* is utal erre a körre: „ezeket a Pallastól származó nagyságos és nemes urakat értem ezen: Istvánffy Miklóst, Forgách Mihályt, Révay Pétert, Káthay Mihályt és Szokoli Miklóst stb. és a hozzájuk hasonlók további körét, akik magasabb műveltséggel rendelkeznek.” RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 60.

¹² „[...] a Balassiaknak tudós férfiakról származó elszórt dicsérteit mindenünnen összegyűjtve egy kötetbe, nyilvánosságra hoztad.” RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 57.

¹³ A Balassi-epicédium és a bártfai antológia kapcsolatát elemzi Imre Mihály korábban idézett tanulmánya (IMRE, i. m.).

Rimay műve viszont nem csak az anyanyelvűségével haladja meg a bártfai antológiát. A retorikai-poétikai szerkezet, a ciklikusság, és a Balassi-testvérek halálát elbeszélő, valós és vallási-mitológiai síkon zajló cselekmény megvalósítása mind Rimay költői invenciózusságát látszanak alátámasztani. Azonban mielőtt ezeknek a szempontoknak és a lehetséges műfaji mintáknak, előzményeknek és párhuzamoknak elemzésére rátérnék, összefoglalom a legfontosabb irodalomtörténeti és -elméleti fogalmakat, melyek alapján megközelítettem a témát.

III. Alkalmi költészet és gyászversirodalom az antikvitásban és a kora újkorban – elmélet és gyakorlat

A gyászversirodalmat és az ahhoz tartozó műfajokat az alkalmi költészet ernyőfogalma alá szokás besorolni. Az „alkalmi költészet” azonban maga is utólagos, a 18. századtól kezdődően kialakuló irodalomtörténeti és esztétikai konstrukció eredménye. Molnár Dávid 2024-ben megjelent, Filiczki János költészetét tárgyaló könyvében így definiálta a fogalmat: „[a]z alkalmi költeményt mint az ajándékgazdaság kulturális cseretermékét a konkrét címzett – s rendszerint annak társadalmi titulusára vonatkozó másodlagos címének – feltüntetésével egy a mindennapi életből kiemelkedő, külön névvel megnevezhető, datálható és társadalmilag intézményesült esemény alkalmára írták.”¹⁴ A modern fogalom tehát egy nagyrészt irodalomszociológiai szempontokat érvényesítő, a költészet társadalmi vonatkozásait előtérbe helyező definícióval rendelkezik, mely illik a dolgozatomban vizsgált költeményekre is. A gyászversirodalom szerzői kivétel nélkül megjelölték, pontosan kinek a halálára írták a verseket – tették mindezt az elhunyt titulusainak, viselt címeinek megnevezésével együtt. Ezen felül akárcsak a 18-19. századi rendi költészetnek, a 16-17. századi alkalmi költészetnek is központi eleme a költemény szerzője és a címzett közötti kapcsolat (sok esetben közeli barátság), melynek kifejezése, megnyilvánulása a megszületett vers.¹⁵

Célszerűnek tűnik a modern meghatározással együtt röviden felvázolni az alkalmi költészet, illetve az ide tartozó – kifejezetten a gyással kapcsolatos – műfajok poétikai-retorikai jellemzőit tárgyaló korabeli megközelítéseket is. Ezt a kérdéskört vizsgálva mind a magyar, mind a külföldi szakirodalom hasonlókat állapít meg: a 15. századtól kezdve az alkalmi

¹⁴ MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája?: Filefalvi Filiczki János költői életműve*. Bp.–Sárospatak, Tokaj-Hegyaljai Egyetem–L'Harmattan, 2024 (Europica varietas Tokajensis. Dissertationes, 4), 128.

¹⁵ A humanista alkalmi költészetben előfordul, hogy a költemény „ajándékként” vagy a „barátság jeleként” referál önmagára. Erre jó példa lehet Balassi Bálint apjának, Jánosnak halálára írt epicédiumhoz csatolt alkalmi költemény, melynek szerzője „újévi ajándékként” (*strena*) említi művét. HELMRICH Márton Tamás, *Sophonias Paminger Balassi Ferencnek írt versei*. Magyar Könyvszemle, 2024, 90-94.

költészetet elsősorban Statius *Silvae* kötete alapján értelmezték, a humanista alkalmi költészeti gyakorlatot pedig a kor legismertebbnek tekinthető poétikája, a saját művét szintén ókori szerzők alapján összeállító Julius Caesar Scaliger *Poetices libri septem* című, 1561-ben megjelent munkája alakította ki.¹⁶

Statius a saját költeményeiről szólva a gyors, hirtelen ihlettől született, kidolgozatlan versekről beszél, melyeknek „egyetlen vonzereje a gyors rögtönzés varázsa.”¹⁷ A jelen dolgozatban vizsgált költemények szerzői is utalnak a versírás hirtelen voltára, például Gyulai János:

„Laboravi carmen illud querulum, Patres reverendi, vel potius tumultuarie inter multiplicis
functionis meae molestias effudi.”¹⁸

Az ajánlás végén Rimay is céloz Epicédiumának gyors elkészültére:

„Élj, élj boldogan, és ránk emlékezve olvasd el, kedves barátom, mindazt, amit sietős tollal,
rövid idő alatt írtunk.”¹⁹

Hans-Henrik Krummacher a német barokk epicédiumirodalomról szóló tanulmányában Scaliger poétikáját az egyik legelterjedtebb, a neolatin gyászköltészet gyakorlatát kialakító műként tárgyalja.²⁰ Krummacher szerint az Európában a 16. században fénykorát élő neolatin humanista költészeti elmélet és gyakorlat alapozta meg a Németországban a 17. századtól kezdve anyanyelven is megszülető költeményeket és poétikai kézikönyveket.²¹ Scaliger *Poétikájából* érdemes tehát kiindulnunk, ha a neolatin gyászvers-irodalmat vizsgáljuk.

¹⁶ MOLNÁR, *Versőrlő...*, i. m., 128-148., IMRE, i. m., 77. Statius kötetének az itáliai és németalföldi alkalmi költészetre gyakorolt hatásáról ld. Harm-Jan VAN DAM, *Wandering woods again: From Poliziano to Grotius* = Ruud R. NAUTA, Harm-Jan VAN DAM, J.J.L. SMOLENAARS szerk., *The Poetry of Statius*, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Mnemosyne – Supplements, 306), 45-65.

¹⁷ Statiust idézi MOLNÁR, *Versőrlő...*, i. m., 129.

¹⁸ „Megalkottam ezt a panaszos költeményt, Tisztelendő Atyák, vagy inkább sokféle tisztségem terhei közepette rögtönöztem.” GYULAI János, *Threnos de morte Th. Félegyházi [...]*. Debrecen, 1586 (RMNy 583). A latin nyelvű szövegeket – ha másként nem jelzem – a saját, prózai fordításban idézem.

¹⁹ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 63.

²⁰ Hans Henrik KRUMMACHER, *Das barocke Epicedium: Rhetorische Tradition und deutsche Gelegenheitsdichtung im 17-18. Jahrhundert* = H. H. K., *Lyra: Studien zu Theorie und Geschichte der Lyrik vom 16. zum 19. Jahrhundert*, Berlin, de Gruyter, 2013, 213–273.

²¹ Krummacher szövegéből kiindulva Imre Mihály tanulmánya kifejti (IMRE, i. m., 74.), hogy a 17. században az alkalmi költészetet meghatározó, antik alapokon nyugvó műfaji tradíciók fokozatosan alakultak át: gazdagodtak a költemények reprezentációs funkciói, ezzel párhuzamosan bonyolultabb – emblematikus és allegorikus – művek jöttek létre. Imre szerint hasonló folyamat ment végbe a prédikáció, a halotti oráció műfajcsoportjában. Erről ld. Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988; valamint KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp, Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5).

Az 1561-ben, Lyonban megjelent *Poetices libri septem* – nem Statiusra hivatkozva, hanem Quintilianus *Institutio oratoriáját* idézve – a silvákon olyan verseket ért, melyek spontán, az eseményektől megindítva születtek, és a költőnek nem jutott ideje a kidolgozásukra:

„Poematia ergo quaedam, ut docet Quintilianus, subito excussa calore sylvas nominarunt veteres, vel a multiplici materia, vel a frequentia rerum inculcatarum, vel ab ipsis rudimentis, rudia namque poemata, et sane effusa, postea castigabant.”²²

Am Scaliger nem csak definiálta a *silva* mibenlétét, hanem rendszerezte is az ide tartozó műfajokat, így az epitáfiumot és az epicédiumot is. Ezeket könyvének 122. fejezetében tárgyalja. Ahogy a scaligeri poétika többi fejezete, a gyászversekkel foglalkozó sem ad nagyon szigorú műfaji határokat, a címben felsorolt fogalmak közötti különbségek esetlegesek és bizonytalanok. Ami bizonyos, hogy az epitáfium a következő elemeket tartalmazza: *Laudes* (dicsőítés), *Iacturae demonstratio* (a veszteség bemutatása), *Luctus* (siratás), *Consolatio* (vigasztalás), *Exhortatio* (buzdítás, serkentés). Serviust idézve az epicédium és az epitáfium különbségére így világít rá:

„Epicedium enim dici corpori nondum affecto sepulturae. [...] quare Epitaphium [...] ipsum dictum est, quod tumulo inscribitur, quod inter Epigrammata.”²³

Scaliger amellet, hogy összeállította poétikai kézikönyvét, verseket is írt, melyek között gyászkölteményeket is találunk. Kétkötetes versgyűjteményében²⁴ több gyászverset is találunk: az *Arae Fracastorae* című ciklus Girolamo Fracastoro olasz humanista emlékére íródott, az *Adamantii Catelli Tumulus* pedig saját kutyájának halálára írt versek sorozata.

IV. Gyászversek a 16. századi Magyarországon és Wittenbergben

Az alábbi táblázatban foglaltam össze az Régi Magyarországi Nyomtatványok első kötetében (RMNy) található, 1596-ig megjelent gyászvers-ciklusokat. Összesen 12, a bártfai antológiával együtt 13 nyomtatványt gyűjtöttem össze, melyek közül egy töredék, kettő pedig lappang.²⁵

²² „Néhány költeményt – ahogy Quintilianus tanítja – hirtelen fellobbanó hévvel vetettek papírra, s a régiiek ezeket »silváknak« nevezték, részben a sokféle témájuk, részben a gyakori ismétlések miatt, vagy éppen hirtelenségükből fakadóan, hiszen a kezdetleges, rögtönzött költeményeket később megszűrték és kiigazították.” Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem* [...], Lyon, 1561, 150.

²³ „Az epicédium ugyanis azt a gyászéneket jelenti, amelyet a holttestre mondanak, mielőtt azt eltemetnék. [...] ezért az epitáfium [...] magát a sírfeliratot jelenti, amelyet a sírra írnak, és az epigrammák közé tartozik.” SCALIGER, *Poetices*..., i. m., 168.

²⁴ Julius Caesar SCALIGER, *Iulii Caesaris Scaligeri Viri Clarissimi Poemata in duas partes divisa*, Heidelberg, 1574.

²⁵ Az 1596-ig Magyarországon megjelent gyászversek táblázatos jegyzékét ld. a mellékletben.

A legkorábbi tétel, Christian Schesaeus versciklusa 1558-ra datálható, a bártfai antológia előtti utolsó, Illyefalvi Istváné pedig 1593-ban jelent meg. Ha végignézzük a versek szerzőinek és „címzettjeinek”, vagyis a gyászolt személyeknek a listáját, megállapíthatjuk, hogy az alkalmi gyászversirodalom elsősorban valamelyik protestáns felekezethez tartozó egyházi személyekhez illetve iskolai tanárokhoz kötődik. Több, különböző erdélyi városhoz köthető szerzőt és elhunytat is találunk, mint például Schesaeus, Kassai Zsigmond Dávid vagy Johannes Honter. Emellett Debrecenben, Sárospatakon vagy Besztercebányán működő szerző is megtalálható.

A humanista alkalmi költészeti gyakorlatot a magyar szerzők minden bizonnyal Wittenbergben – többen Melanchthon-tanítványként²⁶ – sajátították el, ahol az oktatás alapvető eleme volt Quintilianus *Ars oratoriája* is.²⁷ Összesen tizenhárom nyomtatványt ismerünk, melyek szerzői a wittenbergi magyar coetus tagjai közül kerültek ki, és epicédiumokat, epitáfiumokat, halotti orációkat tartalmaznak.²⁸ A wittenbergi nyomtatványok szerzői és a gyászolt személyek, valamint a Magyarországon megjelent latin nyelvű művek több esetben is kötődnek egymáshoz, sőt gyakran poétikai kapcsolat is felfedezhető a versek között.

A táblázatban szereplő műveket a Wittenbergben megjelent, emlékverseket tartalmazó nyomtatványokkal összevetve több kapcsolódási pont is kimutatható. Egyrészt személyi átfedések mutathatók ki a két korpuszban: Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben több halotti orációt is kiadott (Perényi Gábornak és özvegyének, majd Balsaráti Vitus Jánosnak a halálára), az ő (Szikszai) emlékére viszont már tanítványa, Gyarmathi Miklós írt rövid gyászverset, ami 1577-ben vagy 1578-ban jelent meg Bártfán.²⁹ Szintén Szikszai halálára jelent meg Wittenbergben Kassai Császár György halotti beszédének kinyomtatott változata, ami Kassai Zsigmond Dávid verseit is tartalmazta. Tőle is számos költemény található a magyarországi korpuszban. Arra is akad példa, hogy ugyanannak az elhunynak a tiszteletére Wittenbergben és Debrecenben is megjelentettek egy-egy kiadványt: az 1586-ban, pestisben elhunyt Félegyházi Tamásnak testvére, István adott ki gyászvers-gyűjteményt, melyben több, a wittenbergi egyetemen diákoskodó szerzőt találunk. Ugyanígy Tamás halálára íródtak Gyulai János debreceni tanár versei, mely nyomtatvány Félegyházi István egy, a wittenbergi gyűjteményben

²⁶ Erről ld. SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558-1598)*, Debrecen, Hernád, 2004, 37-50.

²⁷ A wittenbergi humanista oktatásról ld. William P. WEAVER, *Homer In Wittenberg, Rhetoric, Scholarship, Prayer*, Oxford University Press, 2022, 14-17. és 34-35.

²⁸ A wittenbergi magyar diákok műveit, köztük az epicédiumokat is részletesen feldolgozta Móré Tünde, ld. MÓRÉ Tünde, *Utazás és hírnév. Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600, Bp., reciti, 2022 (Irodalomtörténeti füzetek, 185), 213-227.*

²⁹ GYARMATHI Miklós, *Axiochus divini Platonis [...]*, Bártfa, 1578 (RMNy 399).

nem szereplő versét is tartalmazza (ám sajnos nem teljességében, ugyanis a példány a vers harmadik oldalánál megszakad.) Közelebről megvizsgálva a szövegeket pedig nem csak személyi kapcsolódások, hanem poétikai-retorikai összefüggések, hasonlóságok is felfedezhetők a nyomtatványok között. A Félegyházi emlékére írt versekben Debrecen közössége gyászolja az elhunytat, ám míg a wittenbergi nyomtatványban csak említés szintjén merül fel a közösség panasza, a Debrecenben megjelent szöveg már címében (*Threnos*) is a közösség fájdalmát helyezi előtérbe (ez a műfaji megjelölés ugyanis kifejezetten egy város vagy tartomány pusztulása miatt született versekre használatos), és az egyik vers megszólalója maga Debrecen város egyháza.

Mind a wittenbergi, mind a magyarországi nyomtatványok vizsgálatával beigazolódni látszik Tarnai Andornak az alkalmi költészetről tett megállapítása: ezen költemények nagy részét „humanista írta humanistának.”³⁰ Többségük egy-egy intézmény valamely tisztségét (például falusi vagy városi lelkész, iskolai tanár) betöltő személy halálára született, nagyrészt olyan szerzők által, akik hasonló tisztségeket töltöttek be. Ezt jól példázza, hogy a gyászolt személyek közül négyen is (Szikszai Fabricius Balázs, Károli Péter, Félegyházi Tamás, Johann Femmich), a szerzők közül pedig egyvalaki (Johannes Sommer) betöltötték a kolozsvári unitárius kollégium rektori tisztségét.

Legtöbbször a szerzők személyesen ismerték az elhunytat, jó viszonyban álltak vele. Gyakori, hogy a versek nem önmagukban állnak, hanem más művekhez – Károli Péter vagy Szikszai Fabricius Balázs esetén az elhunyt kiadott munkáihoz – csatolva olvashatók. Önálló verseskönyv csupán egy van közöttük: Valerianus Mader trencsényi segédtanító és lelkész *Libellus exercitiorum poeseos* című kötete,³¹ mely nyolc epitáfiumot tartalmaz. Ez a kötet annyiban is különbözik a többitől, hogy szerzője kifejezetten formuláriumnak, az alkalmi költészet mintagyűjteményének szánta.

A korpusz szövegeit végigolvasva nem találunk olyan szöveget, amely radikálisan megbontaná az alkalmi költészet poétikai-retorikai elvárásait. Az összegyűjtött versek egytől egyig megfelelnek azoknak a követelményeknek, melyeket a scaligeri elmélet is meghatároz. Mindegyikben megtalálhatók a kötelező elemek (*laudes*, *luctus*, stb.), és ezzel be is teljesítik az alkalmi gyászversirodalom reprezentációs céljait. Többségük az epitáfium és az epicédium

³⁰ TARNAI Andor, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 1997, 457–469, 459.

³¹ Modern kiadása: Valerian MADER, *Libellus exercitiorum poeseos scholasticorum* = *A Little Book of School Exercises in Poetry (1588)*, szerk., bevez., jegyz. MOLNÁR Dávid, Bp.–Sárospatak, Tokaj-Hegyalja Egyetem–L'Harmattan, 2024 (Acta Universitatis Tokajensis Sárospataki – Patrimonium culturale – Fontes, 8).

címet viseli, ezek a műfajok definíciójának megfelelően terjedelmükben és tartalmukban is különböznek: az epitáfiumok legtöbbször rövid, sírfeliratszerű versek (például Kassai Zsigmond Dávid versei között több mint tíz ilyen is találunk), az epicédiumok pedig hosszabb, az elhunyt életrajzát részletesebben kifejtő, erényeit bővebben dicsérő költemények. A műfaji korlátoktól akkor rugaszkodnak el leginkább a táblázatban felsorolt szerzők, amikor egy-egy gyászvers mellé egy nagyobb szabású allegorikus-mitologikus költeményt illesztenek be. Kassai Zsigmond Dávidnak erdélyi nemesi családok tagjait gyászoló versei³² között például található egy, az Erdélyt 1583-85 között irányító hármastanácsot dicsőítő, allegorizáló szöveg, melyben a Jupiter, a Neptunusz és a Plútó bolygók jelképezik a tanács tagjait, Kovácsóczy Farkast, Kendy Sándort és Sombory Lászlót.

Jelen dolgozatban nincs mód arra, hogy átfogóan elemezzem az összes egybegyűjtött szöveget, ezért a továbbiakban három szempontot figyelembe véve igyekszem összevetni az imént bemutatott korpusz elemeit Rimay *Epicédium*ával. Kifejezetten azokra a költői eszközökre, szövegalkotási stratégiákra, jellegzetességekre figyeltem az elemzés során, melyek vizsgálatával közelebb kerülhetünk az *Epicédium* és a hasonló műfajú neolatin szövegek kapcsolatának megértéséhez.

V. Retorikai-poétikai szerkezet és narrativitás

A Balassi-epicédium egyik legfontosabb, újító poétikai eszköze a *narrativitás*: az elhunyt testvérpár, Bálint és Ferenc halálát egy történet íve fogja össze, amelyben egyszerre kapnak szerepet a történeti valóság elemei és a vallási-mitologikus szféra szereplői. Rimaynál a Balassiak halálára írt emlékverseket folyamatosan megszakítja a prózai narráció, és több vers is elbeszélő jellegű (pl. a *Pallás nem nyughaték...* kezdetű). A fiktív és valós, történeti és mitológiai elemeket ötvöző „cselekmény” röviden így írható le: Miközben Balassi Bálint Esztergomban az ostromra készül és imádkozik, Minerva arra kéri Pallast, hogy ejtsen halálos sebet Balassin, és így halhatatlanná téve „vigye az istenek sorába.” Rimay megfogalmazásában: „hogy az Úr fiát az Ostromkört haláloson sebesítse, kivel jó hírt és nevet hozván reája, ez földnek színéről (mentvén sok bűjától életét) az Égbe emelje, és rendekbe helyheztetvén halhatatlanná is tegye.”³³ Miután Balassi megsebesül és meghal a csatátéren, az Úr Rafaelt küldi el a költő lelkéért, hogy kísérje őt a mennybe. Rafael ezt meg is teszi. A történet azonban folytatódik a „*Pallas nem nyughaték...*” kezdetű verssel: Pallas elküldi Irist „Tauricába”, ahol

³² KASSAI ZSIGMOND DÁVID, *Consolatio Davidis Sigmundi Cassoviensis [...]*, Kolozsvár, 1584 (RMNy 544).

³³ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 29.

a „Dnyeper-Dnyeszter között” török és tatár hadak gyülekeznek. Megtámadják Magyarországot, és Balassi Bálint öccse, Ferenc ellenük harcolva esik el. A halálán feldühödött Diana istennő a Nyírségre érkezik, bánatában Mars isten vigasztalja meg. Ezután Phoebus elmondja, hogy a Balassi-testvérek a tudományukból építettek „garádicsot” az istenek felé, majd vállalkozik a testvérek túlvilági útjának biztosítására: „Megyek húgaimmal én koporsójokhoz, / Elkészítem nekik mi kell az útokhoz.”³⁴ A versciklus azzal a képpel zárul, hogy Apolló és a kilenc Múza őrzi a Balassiak koporsóját, Clio pedig mindenkinek felel, aki a koporsóhoz járul tiszteletét tenni a hősök előtt. A történetet nagyrészt a versek közti prózai narrációból tudjuk meg, melynek tartalmát sokszor megismétlik a versek beszélői. A versek gyakran akár egy-egy szereplő dramatikus megszólalásaiként is értelmezhetők (ilyen megszólalók Balassi, Isten, vagy épp Pallas, Minerva és Clio is).

A kortárs magyarországi, általam vizsgált költeményekben ezzel szemben alig érhető tetten ez a fajta cselekményesség: a rövidebb terjedelmű epitáfiumoknál, de a hosszabb epicédiumok esetében sem beszélhetünk ilyesmiről. Míg Rimaynál a versek köré felépített történet szereplői cselekvő entitások, ezekben a versekben egyáltalán nem találjuk nyomát a dramatizáltságnak. Amit korábban is megállapítottam, a versek többsége csupán azokat a retorikai kívánalmakat teljesíti, melyeket az alkalmi költészet poétikái támasztanak. Szilvási Jánosnak Johann Femmich kolozsvári lektor halálára írt epicédiuma és epitáfiuma tipikus példája a szabálykövető retorikai szerkesztettségnek. Szilvási verse először a gyászról és a szomorúságról beszél, majd az elhunyt életrajzát vázolja: megtudjuk, hogy Femmich pestisben hunyt el, negyvenhárom évet élt, és három gyermeke született, akik nem sokkal élték túl apjukat. A vers Femmich karrierjét is bemutatja: Leskirch-en vette első latinóráit, majd Kolozsvárra jött, ahol az unitárius iskolában tanult és később itt is tanított. Az epicédium után álló epitáfium is tipikus jegyeket mutat: megfelel a Scaliger által megfogalmazott kritériumnak, mely szerint „az epitáfiumot magára a sírra írják”. Röviden összefoglalja, amit az epicédium is tartalmaz, és arra szólítja fel az olvasót – aki a sírt és a feliratot szemléli – hogy fájdalommal emlékezzék meg az elhunytáról. Egy példa Johannes Sommer János Zsigmond fejedelem halálára írt epitáfiumából:

„[...] da violas tumulo, flores asperge viator
dic: ossa molliter cubent.”³⁵

³⁴ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 50.

³⁵ „Helyezz ibolyákat a sírra, hintsd meg virággal, vándor, / és mondd: nyugodjanak békében a csontok.” Johannes SOMMER, *Oratio funebris [...]*, Kolozsvár, 1571 (RMNy 306), 29.

Az epitáfiumok többsége ehhez hasonlóan megszólítja az olvasót, aki a sírt meglátogató vándorként (*viator*) tűnik fel.

VI. Mitologizálás és szinkretizmus

Nélkülözhetetlen a költemények értelmezésekor a szövegek antik utalásrendszerének, mitologizáló tendenciáinak vizsgálata. Noha a reneszánsz irodalmi művek esetén ez a legtriviálisabb szempontnak tűnhet, mindenképp érdemes ezzel is számot vetnünk: ugyanis Rimay Epicédiumának egyik fő eleme a reneszánsz szinkretizmus, vagyis az újonnan létrejött protestáns és az antik hagyományrendszer összeegyeztetésével létrejövő kulturális program. Imre Mihály ennek hazai elterjedését a Pallas magyar ivadékaiként néven elhíresült humanista körhöz köti, melynek tagjai mind a bártfai antológia, mind a Balassi-epicédium létrejöttéhez szorosan kapcsolódnak. Imre szerint a szinkretizmus meglehetősen nagy szerepet kapott a német protestantizmusban, és megjelenése az irodalomban is jelentős poétikai-retorikai következményekkel járt. A bártfai antológiában és az Epicédiumban már erőteljesen érvényesül a szinkretizmus: az elhunyt Balassiak egyszerre hőrokként és a kereszténység hőseiként jelennek meg.³⁶

Véleményem szerint az általam vizsgált gyászölteményekben is kimutatható ez a tendencia. Ez nem meglepő, hiszen a szerzők valamely protestáns felekezethez tartoztak, és többségük német peregrinációban vett részt, amint ez a táblázatból is kiolvasható. A szinkretizmus könnyen felismerhető a költeményekben: ha megvizsgáljuk például Christian Schesaeus 1558-as, Laurentius Aurifaber muzsnai lelkész halálára írt verseit, számos példát találhatunk a keresztény és az antik szimbolikát egyaránt kihasználó, azokat összeegyeztető szöveghelyekre: a bevezető strófában a vers beszélője először a Múzsákat szólítja meg:

„Plangite Pierides divino semine natae,
Sít velut ex vobis una sepulta soror.”³⁷

Ezután a megszólaló az egyházhoz beszél. Felszólítja, hogy öltösz gyászruhát az elhunyt tiszteletére, és felteszi a kérdést: ha egy ilyen férfit, mint Laurentius, nem kímélt meg a halál, akkor miért nem sújt le a mennykő a törökökre vagy a Styx folyó által küldött, utálatos Pápára?³⁸ Ezután ismét a Múzsát kéri, hogy szóljon dicsérőn az elhunyt életéről:

³⁶ IMRE, *i. m.*, 45–48.

³⁷ „Sirassátok [őt], Pieris leányai, isteni eredetűek, mintha egy nővéretek lenne eltemetve.” A kritikai kiadásban: Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*. szerk. CSONKA Ferenc, Bp., Akadémiai, 1979 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum – Series Nova, 4), 52.

³⁸ „Si didicit cuiquam vis improba parcere lethi, / Debuit huic uni parcere iure viro. / Cur non coelesti sternuntur fulmine Turcae? / Aut foedus Stygio missus ab amne Papa?” *Uo.*, 53.

„Quo raperis mea Musa? Affectibus utere parce,
Mors cunctis aequo iure timenda venit.
Quin magis aegroto linquas ut pectore curas,
Defuncti in laudes digrediare parum.”³⁹

Aurifaber életútjának bemutatása alatt szintén együtt jelennek meg a kereszténységhez és az antik mitológiához kapcsolódó utalások. A vers szerint Aurifaber olyan ajándék volt apjának, Vincentiusnak, mint a bibliai Annának gyermeke, Sámuel:

„Ergo velut precibus Samuelem nacta prophetam
Aeternum templis dedicat Anna sacris:
Sic natam sobolem charas accepit in ulnas,
Sidereo infigens lumina corque polo”⁴⁰

Néhány strófával később az elhunyt lelkész már Orpheushoz válik hasonlóvá: ahogy Orpheus énekével a kövekre és az állatokra hatott, úgy hatott a muzsnai lelkész a hívekre:

„Orpheus ut pecudes et saxa sequentia cantu:
Sic populum movit recta docendo rudem.”⁴¹

Ezzel párhuzamosan az epicediumot követő epitáfiumban már a *miles Christi* keresztény toposza jelenik meg az elhunyttal kapcsolatban:

„Ille fuit Christi miles fidusque minister,
Ille fuit speculum et norma sequenda piis.”⁴²

A korpuszhoz tartozó más művekben is találunk hasonló, a szinkretizmus programját érvényesítő szövegeket: ilyen például Illyefalvi Istvánnak az Ombozi Kemény László halálra írt verses orációja: a szöveg kárhoztatja a kor nemeseit, akik pusztán üres címekkel és rangokkal kérkednek, ellentétben az olyan hőroszokkal, mint Diomédész, Tróilosz, vagy Thészeusz, akik tetteikkel érdemelték ki a dicsőséget.

„Pars generosorum nunc maxima, nescia veri,
Nescia virtutum, sola se laude parentum
Aestimat: ac titulos ostentat inutilis amplos
Ursos, aut aquilas, saevique horrenda leonis
Ora, pedesque, licet nunquam laudanda patrarit. [...]
Non ita Tydides saevus, non Troilus acer,
Non Theseus, aliiq; quibus victoria nomen

³⁹ „Hová sietsz, Múzsám? Fogd vissza érzelmeidet, a Halált mindenki félelemmel várja, mikor érkezik. Hagyd inkább a beteg szívű gondjaid, és térj az elhunyt dicséretére, mely túl kevés.” *Uo.*, 53.

⁴⁰ „Ezért, miként Anna imádságai révén megkapta Sámuel, a prófétát, és az örökkévalónak szentelte őt a szent templomban: úgy fogadta karjaiba kedves gyermekét, szemeit és szívét a csillagokkal teli égre emelte.” SCHESAEUS, *Uo.*, 53.

⁴¹ „Ahogy Orpheusz énekével elbűvölte az állatokat és a köveket, hogy kövessék őt, úgy mozdította meg a helyes dolgokra tanítva a műveletlen népet.” *Uo.*, 55.

⁴² „Ő Krisztus hű katonája és szolgálja volt, a jámborok számára követendő példakép és norma.” *Uo.*, 57.

Fecit; at exuviis, quem quisque peremerat, ursi
Gestarunt, titulosq; sua virtute paratos.
Nobilis est vere cui recta geruntur, habendus.”⁴³

A beszélő szerint Kemény László kiérdemelte ezt a hírnevet, amihez az is hozzásegítette, hogy vallásos volt, és igaz hittel tisztelte az Urat:

„Principio coeli Dominum, terraeque parentem
Omnia complentem, nullaque in parte vacantem,
Flagiciis hostem, defensoremque bonorum.
Noverat hunc unum Christo Doctore colebat
Hunc Ladislaus solum, semperque colendum
Sumpserat, aeternum figens in pectore numen.”⁴⁴

A fenti példából is látszik, hogy már a bártfai antológia és az *Epicédium* megjelenése előtt születtek Magyarországon a szinkretizmust érvényesítő neolatin művek. Rimay ezt a szinkretizmust használta fel és emelte magasabb szintre a *Epicédiumban*. Itt már nem csak az elhunyt jellemének bemutatásakor vagy az erények demonstrálásakor kapnak szerepet a keresztény és az antik hagyomány hősei: önálló cselekvőként, egyetlen közös térben jelennek meg, mint a versek cselekményét alakító tényezők.

VII. Egy gyakori alakzat: a prosopopoeia

A versek poétikai-retorikai felépítésének elemzése során még egy költői eszközre szeretném felhívni a figyelmet: a *prosopopoeia* alakzatának használatára. A már Quintilianusnál is szereplő alakzat a halottak vagy haldoklók megszemélyesítését és megszólaltatását jelenti. Szentmártoni Szabó Géza tanulmánya szerint az alakzat nem volt ismeretlen a korszak magyarországi költészetében: ezt a búcsúformulát alkalmazzák egyes históriák szerzői, valamint Balassinak az *Óh, én édes hazám...* kezdetű verse is tartalmazza a *prosopopoeia* bevett fordulatait.⁴⁵ Szentmártoni Szabó arra is felhívja a figyelmet, hogy Rimay az *Epicédiumban* is alkalmazzza ezt az eszközt: Balassi a halála előtt nem sokkal elbúcsúzik a hazájától, a barátaitól,

⁴³ „A nemesek nagy része mostanában tudatlan az igazságról, tudatlan az erényekről, és kizárólag az őseik dicsőségében méri magát: felmutatja a címerpajzsok széles díszítéseit, medvéket, sasokat, vagy a vad oroszlán rettenetes arcát és lábait, még ha soha semmi dicséretre méltót nem is vitt véghez. Nem így cselekedett a kegyetlen Diomédész, sem a bátor Troilos, sem Théseus és mások, akiknek nevét a győzelem tette híressé. Ehelyett annak a medvének prémjét viselték, amelyet megöltek, és címereiket saját erényükkel szerezték meg. Az a nemes, akit valóban annak kell tartani, az, aki helyesen cselekszik.” ILLYEFALVI István, *Carmen funebre* [...], Kolozsvár, 1593 (RMNy 722).

⁴⁴ „Kezdetben az ég Urát, a föld Teremtőjét, aki mindent betölt, és aki sehonnan nem hiányzik: a bűnök ellenségét, a jók védelmezőjét - őt ismerte el egyedül, Krisztussal együtt imádkozta. Csak őt tisztelte László, és mindig tisztelni fogja, örökké szívében őrizve az isteni lényt.” *Uo.*

⁴⁵ „Balassi verse a már meglévő halotti búcsúztatókhoz illeszkedett, vagy pedig azt, hogy az ő búcsúverse volt azok mintája. Bárhogya is volt, közülük van egymáshoz.” Szentmártoni Szabó Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII-XVIII. század magyar nyelvű költészetében*. It, 2004, 173-211, 200.

a rokonaitól és öccsétől, majd Istenhez imádkozik.⁴⁶ A bártfai antológia is tartalmaz *Prosopopoeia* címzésű verset: ebben az elhunyt Bálint az őt sirató Ferenc öccsét vigasztalja. Ehhez hasonló vershelyzetek az általam vizsgált költeményekben is előfordulnak: a haldokló szavainak tolmácsolását olvashatjuk a már bemutatott Schesaeus-műben is, de jó példa rá Kassai Zsigmond Dávid gyászversei között szereplő, *Filioli parentes alloquuntur* című költemény, melyben az epitáfiumokban elbúcsúztatott, néhány évesen elhunyt kisgyermekek szólítják meg saját szüleiket, a gyász és a sírás értelmetlenségét bizonygatva:

„Nostra quid o miseri lugetis fata parentes?
Regia nil coeli, quod lacrymemur, habet.”⁴⁷

Azonban arra is van példa, hogy nem csak az elhunyt, hanem más, megszemélyesített entitás vagy szimbolikus alak szólal meg a versben: a pestisjárványban Félegyházi Tamás bibliafordító halálára írt epicédiumban a Debrecen város egyházának panaszát halljuk versbe szedve, melyre az elhunyt válaszol – az imént bemutatott kisgyermekekhez hasonlóan – a gyász és a szomorúság feleslegességét hangsúlyozva. A városban dúló pestisjárvány (egyébként a versben is megjelenített) pusztítását figyelembe véve nem meglepő, hogy a szerző itt a *threnosz* műfajba sorolta művét; ez kifejezetten egy város vagy tartomány pusztulása miatt született versekre használatos. Ám Gyulai János versében nem a debreceni egyház az egyetlen megszemélyesített entitás. Az egyház által mondott panasz elbeszéli az elhunyt életének történetét is, melynek a peregrinációról szóló részében a Wittenbergbe érkező Félegyházit a város mellett futó Elba folyó szólítja meg és köszönti, és Wittenberg allegorikus istennői, a Leukoridák is vele örülnek:

„Conspicis, & laeta currentem voce salutas,
Hic fuerat longae meta petita viae.
Qui madido postquam vidit tua lumina vultu,
Coepit arenosis tardius ire vadis.
Coepit, & extollens caput udum, talibus infit:
Perge: eris Ungariae gloria magna tuae.
Nec secus ingresso muros, plausere sorores
Leucorides, totis quam celer Albis aquis.”⁴⁸

⁴⁶ „A jeles vitézek balsorsát megéneklő szerzők is a prosopopoeiát alkalmazták, amikor megszemélyesítve beszélgették haldokló vagy halott hőseiket. Rimay János is ezt tette, amikor a Balassi-fivérekéről írt Epicédiumában a halálosan sebesült költőt megszólaltatta. Balassi először hazájához szól, utána barátaihoz, öccséhez, és végül az egyik bűnbánati zsolttárral, az 51-dikkel, magához Istenhez.” Uo., 196.

⁴⁷ „Ó, szegény szülők, miért siratjátok sorsunkat? Az égi királyságban nincs semmi, amiért sírnunk kellene.” KASSAI ZSIGMOND DÁVID, *Filioli parentes alloquuntur* = K. Zs. D., *Consolatio Davidis Sigemundi Cassoviensis...*, i. m.

⁴⁸ „Látod őt, és örömteli hangon üdvözlöd, ez volt a hosszú út végén a cél. Amikor a folyó meglátta könnyáztatta arcodat, homokos medrében lassabban kezdett járni. Megállt, és nedves fejét felemelve így szólt: – Menj tovább! Nagy dicsősége lesz a te Magyarországnak – és mikor [Félegyházi] belépett a város kapuin, úgy tapsoltak neki a Leucorides-nővérek, ahogy a sebes Elba folyó hullámai zúgnak.” GYULAI JÁNOS, *Threnos de morte Th. Félegyházi...*, i. m.

A *querela*, a megszemélyesített közösség panaszának toposza a bártfai antológiában is előfordul: a Balassiakat sirató Pannónia szólal meg a *Querimonia Hungariae* című költeményben. Szintén allegorikus, szimbolikus beszélő szerepel a Johannes Sommer által János Zsigmond erdélyi fejedelem halálára írt két versben. A *Pietas exulans* és a *Pietas restitua* című költemények a heroida műfajához tartoznak, mindkettő a műfaj alapvető szabályai szerint épül föl: a megszemélyesített Pietas János Zsigmondhoz intézi könyörgő levelét: fájdalmában hulló könnyei nyomot hagynak a levélpapíron:

„Quam legis, hanc exul Pietas tibi mitto sacram [...]
Nec rogo mireris, crebram mea charta lituram,
Quod gerat, haec fletu facta litura meo est,
Hei mihi quo veteris fugit pietatis imago
Tempore qua prisco conspicienda fuit.”⁴⁹

Az eddigi elemzések alapján számomra úgy tűnik, hogy a szinkretizmus programjának érvényesítése vagy hasonló retorikai eszközök használata Rimaynál és a neolatin szerzőknél is kimutatható, ennek ellenére nem feltételezhetünk közvetlen, filológiai kapcsolatot a Balassi-epicédium és a magyarországi gyászversirodalom között. A legfontosabb különbség főként a narrativitás és a ciklikusság tekintetében figyelhető meg: a latin verseket nem jellemzi az a komplexitás és invenciózusság, ami elmondható az *Epicédium*ról.⁵⁰ Szintén radikális váltás Rimaynál az anyanyelvűség megjelenése: a 16. századi gyászversirodalomból kizárólag latin, illetve néhány görög nyelven írt verset ismerünk. A kapcsolódási pont a Balassi-epicédium és az imént bemutatott verscsoport között minden bizonnyal a bártfai antológia. Ez utóbbi egyszerre kötődik – poétikai jellegzetességeit tekintve – a hazai neolatin gyászversirodalomhoz, a német reformáció latin nyelvű költészetéhez, és ezzel párhuzamosan Rimay *Epicédium*ához – ehhez szerzői köre és témája, valamint Tolnai Balog János *Elogiuma* miatt.

VIII. Emlékezetépítés és kanonizáció a Pierre de Ronsard-émlékkötetekben

A bártfai antológia és az *Epicédium* viszont túllép a korabeli gyászversirodalom, az alkalmi költészet keretein: az elhunyt testvérek, Rimaynál kifejezetten Balassi Bálint emlékezetének és kultuszának megteremtésére és fenntartására irányuló nagyszabású kísérletekként tekinthetünk rájuk. Ezt a szempontot figyelembe véve érdemes lehet megvizsgálni a velük azonos formátumú, a közösségi emlékezetben és a későbbi nemzeti irodalmi kánonokban Balassihoz

⁴⁹ „E szent kötet, amit olvasol, a száműzött Jámbozság küldi neked [...] Ne csodálkozz azon, kérlek, ha írásom tele van gyakori nyomokkal, mert e nyomokat az én könnyeim festették rá. Jaj, hová tűnt az egykori Jámbozság képe, amely egykor régen oly csodálatra méltó volt!” Johannes SOMMER, *Oratio funebris...*, i. m., 30.

⁵⁰ Imre Mihály is hasonlózt állapít meg: „Rimaynál már [...] radikálisan új retorikai-poétikai beszédművészeti eljárásokat, a lírai személyiségnek is lényegesen gazdagabb – legalábbis átalakított – értelmezését találjuk.” IMRE, i. m., 80.

hasonló szerepet betöltő személyhez kötődő műveket. Ehhez kiindulópontként szolgálhat Klaniczay Tibor a Balassi-kanonizáció és a magyar nyelv irodalmi rangra emelése kapcsán tett megállapítása: „[Balassi és a magyar nyelv jelentőségének] felismerésével Rimay nyomába lépett [...] a Pléiade-nak és az azt követő francia akadémiai mozgalomnak [...] Miként az olaszok Petrarcát, a franciák Ronsard-t, [...] úgy most Rimay Balassit emeli a modell rangjára.”⁵¹ Klaniczay állítását követve érdemes lehet alaposabban megvizsgálni a francia Pierre de Ronsard költőnek, a Pléiade-kör nevű irodalmi csoportosulás központi alakjának 1585-ös halála után kiadott nyomtatványokat, melyek véleményem szerint párhuzamokat mutatnak Rimaynak a Balassi Bálint-kultusz megteremtésére irányuló törekvéseivel.⁵²

A Claude Binet felhívására összeállított gyűjtemény több kiadásból is ismert, és nem az egyetlen kiadvány, mely Ronsard haláláról emlékezik meg. Kiadásra került több, a temetésén elhangzott halotti beszéd, majd két gyászversekből álló kötet látott napvilágot: az első, a *Tombeau de Ronsard* a szintén Claude Binet által írt életrajz, a *Discours de la vie de Pierre de Ronsard* [...] című kiadvány mellékleteként. A második, a *Funebres regretz* [...] című – mely ezt követően, de szintén 1586-ban jelent meg – az első gyűjteményből kimaradt, főleg vidéki költők gyászverseit gyűjtötte össze. Ugyanebben az évben Binet kiadta önállóan Ronsard utolsó verseit (*Les derniers vers de Pierre de Ronsard*), majd egy évvel később a tízkötetes Ronsard-összkiadás részeként, a hetedik kötetben helyet kapott a (több verssel kibővített) gyászvers-gyűjtemény, a Binet-életrajz és az utolsó versek.

Az 1587-es összkiadásban – melyet én is használtam a gyászversek vizsgálatához – a Binet-életrajzot és párbeszédes eklogát követi a gyászvers-gyűjtemény, a *Tombeau (Sir)*.⁵³ Az itt közölt, összesen negyven versből álló gyűjtemény szerzői köre a Pléiade-körhöz kötődő személyekből áll össze: Claude Binet mellett képviselteti magát Jean Dorat, Jean-Antoine de Baïf, Jean Passerat is.⁵⁴ A költemények latin, görög és francia nyelven íródtak, emellett egy

⁵¹ KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai...*, i. m., 1985, 30.

⁵² A Ronsard halála után kiadott nyomtatványok: Claude BINET, *Discours de la vie de Pierre de Ronsard* [...], Buon, Paris, 1586; *Funebres regretz sur la mort* [...], Paris, Linoncier, 1586; *Les Derniers vers de Pierre de Ronsard*, kiad. Claude BINET, Paris, 1586; *Les Oeuvres de Pierre de Ronsard, 1-10 vol.*, szerk. Jean GALLAND, Claude BINET, Paris, Buon, 1587. A korai Ronsard-kultuszról és recepcióról összefoglalóan ld. R. A. KATZ, *Ronsard's French Critics 1585-1828*, Genève, Libraire Droz, 1966, 23-40.

⁵³ *Le Tombeau de P. Ronsard, Gentil-Homme Vandomois = Les Oeuvres de Pierre de Ronsard*, i. m., 171-237.

⁵⁴ Az antológia szerzői közül Scévole de Sainte-Marthe, Jean Dorat és Jean Passerat nevét biztosan ismerte Rimay, ugyanis latin nevükön említi őket a tervezett Balassi-kiadás előszavában: “[...] ha csak Ausoniusról, Dantesről, Petrarcáról, Bocatiusról, Eneas Silviusról szállítjuk ennek ez munkának successióját és származatját is Sanazariusra, Auratusra [...] Sammarthanusra, Passeratiusra, Bellaiusra [...] s az több vélek egy időben élő és utánok követközött szántalan fő tudós emberekre, kik az deák nyelv ékesítése mellett ezen míniummal az közönséges honjokbeli nyelveket is mind színezték s mind ékesítették [...]” RIMAY János *Írásai*, kiad., szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 52.

olasz nyelven írt vers is található közöttük, Ferrante Grigioni tollából. Az összesen negyven tételt számlál, több, mint húsz szerzőt felvonultató gyűjtemény versei műfajilag és formailag is különböznek: a hagyományos, disztichonban írt epicédium és epítáfium mellett található közöttük alexandrinban írt szonett, elégia vagy rímes, szapphói strófában írt óda.

A következőkben néhány szempontot szeretnék felmutatni, melyek alapján a két alkotás összekapcsolható. Az első szempont a már korábban bemutatott emlékmű-jelleg és a kanonizáció szándéka. Ez a Ronsard utolsó verseit közlő, önállóan megjelent kiadvány előszavában is tetten érhető: a kiadó, Claude Binet az elhunyt temetésén résztvevőkhöz szól, és kiemeli, hogy a Ronsard halála miatt érzett gyász közös, és nemcsak az elhunytat tisztelik meg vele, hanem egész Franciaországot.⁵⁵ Ezután megemlíti, hogy sajnós a megemlékezés nem lehet teljes, mert a gyászversgyűjtemény, melyet a „legnagyobb költők” verseiből tervez összeállítani, még nem készült el (itt minden bizonnyal a nem sokkal ezután megjelent *Tombeau*-ra utalt). Érdekes módon Binet itt kimondja, hogy nem csak Ronsard emlékezetének használ majd a reprezentatív emlékkötet, hanem a benne szereplő szerzők nevének megőrzését is elősegíti.⁵⁶ Rimay is hasonlóra utal a Darholcz Kristófhhoz címzett ajánlásban: ő a Pallas magyar ivadékait, a bártfai antológia szerzőit nevezi meg Balassi hírnevének méltó örököseként: „[...] ezeket a Pallastól származó nagyságos és nemes urakat értem ezen: Istvánffy Miklóst, Forgách Mihályt, Révay Pétert, Káthay Mihályt és Szokoli Miklóst stb. és a hozzájuk hasonlók további körét, akik magasabb műveltséggel rendelkeznek, s épp ezért az ő [Balassi Bálint] veleszületett dicsőségének örök emlékezetre méltó örökösei lesznek [...]”⁵⁷ Eltérés viszont, hogy míg Ronsard-t kifejezetten irodalmi munkásságáért, költőként ítéli Franciaország számára fontosnak Binet, addig a bártfai antológiában és Rimaynál Balassi Bálint (és Ferenc) vitézségükkel, „a szétdarabolt Magyarországnak támaszaiként”⁵⁸ tűnnek fel.

Rimay ugyanakkor nem csak hazafiként, a török ellen harcoló hősként tekint az elhunyt Bálintra: ahogyan Binet (valamint a *Tombeau* más szerzői) is a nemzeti irodalmi nyelv megteremtőjeként – Kőszeghy Péter kifejezésével élve „első költőként” – kanonizálják Ronsard-t, hasonlóképp bánik az *Epicédium* szerzője Balassi Ferenc bátyjával. Rimay az *Epicédium Ajánlásában* és a tervezett Balassi-kiadás előszavában hangsúlyozza Bálint irodalmi

⁵⁵ „L'honneur que vous faites à l'heureuse mémoire de feu Monsieur de Ronsard, [...] par lequel vous n'honorez ou ne regrettez pas seulement un Ronsard, comme le premier de la France, qui a si heureusement enrichi le trésor de notre langue et de la poésie, mais par même moyen vous honorez notre France même, et regrettez bien à propos ces misères, auxquelles il n'a point défait de futur.” *Les Derniers vers...*, i. m., A2.

⁵⁶ „[...]non pour illustrer sa mémoire davantage, mais pour ne pas obscurcir la nôtre, si nous faisons autrement.” Claude BINET, *A la noble [...] = Les Derniers vers...*, i. m., A3.

⁵⁷ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 60.

⁵⁸ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 58.

jelentőségét: „[Balassi] a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével, az ékesszólás csúcsáig emelte”, és mint „az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyar nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette előhaladott.” Claude Binet a *Tombeau* elé írt Ronsard-életrajzban több helyen említ hasonlót a francia nyelv és az elhunyt költő kapcsán: már Ronsard fiatalkorának és tanulmányainak bemutatásakor megállapítja, hogy Ronsard előbb lett mestere a francia nyelvnek, csupán később tanult meg latinul és görögül – Jean Dorat és Lazare de Baïf tanítványaként. Miután elsajátította a nyelveket, franciára fordította Aiszkhülosz *Leláncolt Prométheuszát* és Arisztophanésztól a *Plutoszt*, mely utóbbi az életrajz szerint „az első francia nyelven játszott vígjáték lett az országban.”⁵⁹ Binet szerint Ronsard élen járt a francia nyelv kiművelésében: „Látva, hogy anyanyelvünk szegényes, arra törekedett, hogy művelje és gazdagítsa azt: [Ronsard] új szavakat alkotott, felelevenítette és kibővítette a régieket, átvett idegen szavakat, és sajátos jelzőkkel, ügyesen összetett kifejezésekkel ékesítette fel ezeket. Egyszóval megmutatta az utat, hogyan lehet több helyről kincseket gyűjteni és pótolni velük a nyelv hiányosságait.”⁶⁰ Az életrajzíró hangsúlyozza, hogy Ronsardnak az antik nyelvek elsajátításával és a klasszikus szerzők műveinek fordításával sikerült magasabb szintre emelni a francia nyelvet. Rimay egészen hasonlót állít az *Ajánlásban* Balassival és a magyar nyelv „ékesítésével” kapcsolatban: „Mi pedig az ő [Balassi] utánzásától és példájától ösztönözve bizony nem feledkezhettünk meg egészen ebben az írásműben az ékességről, édességről, továbbá a méltóságról, hogy éppen nyelvünket, amely egyébként önmagában véve túlságosan is durva, illőbb csinosítással feldíszítve és megtöltve a Helicon forrásaiból, legalábbis a képzetesebb emberek, megítélése szerint műveltebbé tegyük, a régi írók példáját felhasználva.”⁶¹

Nemcsak a Binet-féle életrajz, hanem a gyűjteményben szereplő, Ronsardot dicsérő versek is hangsúlyozzák a költő úttörő költői teljesítményét: Jean Dorat *In nobilissimi viri P. Ronsardi obitum*⁶² címzésű verse például így fogalmaz:

„Occidit, occidit heu! qui Francos primus & artem
Carminis edocuit, quicquid & artis erat”

⁵⁹ Claude BINET, *La Vie de Pierre de Ronsard, Gentil-Homme Vandomois = Les Oeuvres...*, i. m., VII, 119.

⁶⁰ „Voyant que notre langue était pauvre, il tâcha de la défricher et de l'enrichir, inventant des mots nouveaux, rappelant et ranimant les anciens, adoptant les étrangers, et l'ornant de propres épithètes et de mots heureusement composés. Bref, il traça le chemin pour aller chercher des trésors en plus d'un lieu et suppléer à sa nécessité.” *Uo.*, 120.

⁶¹ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 60.

⁶² Jean DORAT, *In nobilissimi viri P. Ronsardi obitum = Les Oeuvres...*, i. m., VII., 174.

Számos alkalommal előfordul, hogy az elhunytat a „(francia) költők hercege” (*prince des poètes, princeps poetarum gallorum*) titulussal illetik a versek szerzői. Jean Dorat fentebb idézett verse még ennél is tovább megy, „egy másik Homérosznak”, „francia Vergiliusnak” nevezi Ronsard-t. Ez szintén az „első költő” -narratívát látszik alátámasztani: ugyanezt a toposzt alkalmazza Boccaccio a saját Dante-életrajzában, ahol szintén Homérosz és Vergilius számítanak a görög illetve latin költészet elindítóinak.⁶³

Szintén figyelemreméltó páhuzam, hogy mindkét emlékkötet tartalmazza az elhunyt költők utolsó verseit: a Ronsard-kiadás összeállítója, Claude Binet és Jean Galland a *Tombeau* előtt közölte Ronsard halála előtt írt költeményeit⁶⁴ (bár egy évvel korábban mind a *Tombeau*, mind az utolsó versek külön is megjelentek), míg Rimay az *Epicédium* versei közé illesztette Balassi utolsó alkotását, egy zsoltárfordítást, melyet a költő a történet szerint a halálra készülve, Istenhez imádkozva mond el. Ez a *Végtelen irgalmú...* kezdetű szöveg, melyet Rimay így jellemez: „Ezt a psalmust az Béza verseiből ő maga fordította ki csak halála előtt való betegségébe.”⁶⁵ Binet az utolsó versek önálló kiadásában (ez két epigrammát, egy *Stances* című verset és hat szonettet tartalmaz) szintén megalkotja a művek keletkezéstörténetét: az általa írt előszó szerint az utolsó Ronsard-versek egy részét Jean Galland jegyezte le, mikor meglátogatta a beteg költőt, az utolsó két szonettet pedig Ronsard „közvetlenül halála előtt” mondta tollba egy szerzetesnek (a költő „egyszerre diktált, imádkozott, és haldokolt.”)⁶⁶ Bár nem váratlan az, hogy mindkét szerző megjeleníti a költő halálát megelőző betegséget, a motívumrendszer hasonlósága szembetűnő.

Noha Rimayéhoz hasonlóan komplex, prózai narrációt is tartalmazó, többrészes versciklus nem található a *Tombeau*-kötetben, a mitológiai szereplők és a cselekményesség több versben is fontos szerepet játszanak. Jean Bertaut versében Franciaország allegorikus alakja megy el Jupiterhez, hogy elpanaszolja Ronsard halála miatt érzett bánatát.⁶⁷ Franciaországot szimbolizáló beszélő Jupiter előtt tiltakozik nagy költője halála miatt. Visszaköveteli őt, mire Jupiter biztató választ ad: Ronsard költészete és Franciaország hírneve is örökre fennmarad.

⁶³ Vö. KÖSZEGHY, *Balassi Bálint mitológiája...*, i. m., 697.

⁶⁴ *Les Derniers vers de P. de Ronsard = Les Oeuvres...*, i. m., VII., 103-106.

⁶⁵ RIMAY, *Epicédium...*, i. m., 39.

⁶⁶ “[...] les deux Epigrammes en forme d'inscriptions, les Stances, & les quatre premiers Sonets recueillis, par monsieur Galland, lors qu'estant à Croix-val, tormenté cruellement de grandes douleurs, & ne pouvant dormir durant les longues nuits d'hiver, il le prioit d'crire au matin ce qu'il avoit composé la nuit: Et les deux derniers Sonets escrits sous luy peu avant sa mort (dictant, priant, & mourant tout ensemble)” Claude BINET, *A la noble...*, i. m., A2-3.

⁶⁷ Jean BERTAUT, *Discours sur le trespas [...]* = *Les Oeuvres...*, i. m., VII., 201-215.

Robert Estienne költeményében⁶⁸ a nővéreitől elszakadt Kalliopé panaszkodik Ronsard sírjánál amiatt, hogy a költő halála miatt a Múzsáknak el kell hagyniuk Franciaországot. Apollón azonban megvigasztalja: szerinte Ronsard műve és hírneve halhatatlan, és tehetsége a jövő költőit is alkotásra sarkallja majd: aki az ő sírját meglátogatja, maga is költővé válik. A cselekményesség itt az *Epicédium*éhoz hasonló, azonban a mitológiai szereplők nem a versek beszélőiként tűnnek fel: a megszólaló végig a cselekmény külső narrátora marad. A versek nagy része azonban nélküli az ehhez hasonló nagyszabású cselekményességet, és nem lép túl a gyászversirodalom megszokott keretein. A kötet egésze viszont jóval több ennél: ahogyan később a magyarországi Balassi-kultusz kezdetét jelenti a bártfai antológia és az *Epicédium*, úgy számít a Claude Binet által összeállított *Tombeau* is a Ronsard-kanonizáció első lépésének.

IX. Összegzés és kitekintés

Úgy vélem, összefoglalásképp megállapítható, hogy a Balassi-epicédium megértéséhez nélkülözhetetlen a kortárs műfaji környezet ismerete. A dolgozatban ismertetett kutatás alapján is bizonyosnak tűnik, hogy Rimay a műfaj kortárs hazai képviselőinél valami sokkal nagyszabásúbbat és formabontót alkotott. A neolatin vagy éppen a más nyelven írott művek további vizsgálta hozzájárulhat ennek az újszerűségnek a felismeréséhez és Rimay költészetének nemzetközi kontextusba helyezéséhez. Bár egyelőre nem bizonyítható, hogy Rimay olvasta volna a Ronsard-élmékkötetek valamelyikét, a párhuzam ettől függetlenül is jelentősnek tűnik. A lehetséges inspirációk és hatások, akár filológiai kapcsolatok feltérképezése Rimay és a francia költők művei között részletesebb vizsgálatot, további kutatást érdemel, melynek tárgyát képezhetik a Rimay által a Balassi-kiadás előszavában felsorolt szerzők művei.⁶⁹ Emellett más, egyes nemzeti irodalmi kánonokban – például a német- vagy az olasz irodalmi köztudatban – „első költőként” kanonizált szerzők emlékezetére írt művek, versgyűjtemények bevonása sem tűnik értelmetlennek.

⁶⁸ Robert ESTIENNE, *Stances sur le trespas [...] = Les Oeuvres...*, i. m., VII, 221-225.

⁶⁹ Vö. 54-es lábjegyzet. Eckhardt Sándor szerint a francia költőknek csak a latin nyelvű munkáit ismerhette Rimay, és csupán Ranutius Gherus 1609-es antológiájából. Eckhardt ugyanakkor egy másik antológiát is említ, Gentil Cordier (Rimaynál Corderius) kapcsán. Vö. RIMAY, *Összes művei*, i. m., 1955, 183. E kötetek vizsgálata további kutatást igényel.

Hivatkozott szövegkiadások:

Claude BINET, *Discours de la vie de Pierre de Ronsard, Gentil-Homme Vandomois*, Buon, Paris, 1586.

Les Derniers vers de Pierre de Ronsard, kiad. Claude BINET, Paris, 1586.

Funebres regretz sur la mort de Pierre de Ronsard, Paris, Linoncier, 1586.

Les Oeuvres de Pierre de Ronsard, 1-10, vol. Tome VII., szerk. Jean GALLAND, Claude BINET, Paris, Buon, 1587.

GYARMATHI Miklós, *Axiochus divini Platonis seu de contemnenda morte dialogus, commentariis explicatus*, Bártfa, 1578 (RMNy 399).

GYULAI János, *Θρηνος Ecclesiae Debrecinae, De Morte Clarissimi Theologi Dn. Thomae Felegihazii Debrecini, patriae pastoris laudatissimi, inter medias preces hora 9. vespertina, diei decimi sexti veteris Januarii placidissime expirantis*, Debrecen, 1586 (RMNy 583).

ILLYEFALVI István, *Carmen Funebre, ad tumulum E. D. peritia rei militaris, prudentia vitaeque integritate insignis, Ladislai Kemény de Omboz*. Kolozsvár, 1593 (RMNy 722).

KASSAI ZSIGMOND Dávid, *Consolatio Davidis Sigemundi Cassoviensis. Dialogus, Quo Praesides Transylvaniae suorum morte dolentes consolatur*, Kolozsvár, 1584 (RMNy 544).

Valerian MADER, *Libellus exercitiorum poeseos scholasticorum = A Little Book of School Exercises in Poetry (1588)*, szerk., bevez., jegyz. MOLNÁR Dávid, Bp.–Sárospatak, Tokaj-Hegyalja Egyetem–L'Harmattan, 2024 (Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Fontes, 8).

RIMAY János, *Epicédium a Balassi-fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, kiad, szerk. ÁCS Pál, Bp. Balassi, 1994.

RIMAY János *Írásai*, kiad., szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár – Források, 1).

RIMAY János *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955.

Julius Caesar SCALIGER, *Iulii Caesaris Scaligeri Viri Clarissimi Poemata in duas partes divisa*, Heidelberg, 1574.

Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem: I. Historicus, II. Hyle, III. Idea, IIII. Parasceve, V. Criticus, VI. Hypercriticus, VII. Epinomis, ad Sylvium filium*, Lyon, 1561.

Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*. szerk. CSONKA Ferenc, Bp., Akadémiai, 1979 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum – Series Nova, 4).

Johannes SOMMER, *Oratio Funebris, In mortem Illustrissimi Et Regiis Virtutibus Ornatissimi, vera etiam pietate excellentis Principis ac Domini D. Ioannis Secundi Electi Regis Hungariae*, Kolozsvár, 1571 (RMNy 306).

Felhasznált szakirodalom:

ÁCS Pál, „Egy út készítettik” Balassi Bálint apoteózisa Rimay János *Epicédiumában*, ItK, 2005, 205-221.

Harm-Jan VAN DAM, *Wandering woods again: From Poliziano to Grotius* = Ruud R. NAUTA, Harm-Jan VAN DAM, J.J.L. SMOLENAARS szerk., *The Poetry of Statius*, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Mnemosyne – Supplements, 306).

HELMRICH Márton Tamás, *Sophonias Paminger Balassi Ferencnek írt versei*. Magyar Könyvszemle, 2024, 90-94.

IMRE Mihály, *A Balassi-kanon első változata (Az 1595-ös bártfai antológia)*, *Studia Litteraria*, 41(2003), 41–82.

R. A. KATZ, *Ronsard's French Critics 1585-1828*, Genève, Librairie Droz, 1966.

Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.

KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp., Universitas, 1998 (*Historia Litteraria*, 5).

KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 9–32.

KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- És Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 11(1957), 265-338.

KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008.

KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 1994, 695-705.

Hans Henrik KRUMMACHER, *Das barocke Epicedium: Rhetorische Tradition und deutsche Gelegenheitsdichtung im 17-18. Jahrhundert* = H. H. K., *Lyra: Studien zu Theorie und Geschichte der Lyrik vom 16. zum 19. Jahrhundert*, Berlin, de Gruyter, 2013, 213–273.

MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája?: Filefalvi Filiczki János költői életműve*. Bp.–Sárospatak, Tokaj-Hegyaljai Egyetem–L'Harmattan, 2024 (*Europica varietas Tokajensis. Dissertationes*, 4).

MÓRÉ Tünde, *Utazás és hírnév. Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600)*, Bp., reciti, 2022 (*Irodalomtörténeti füzetek*, 185).

SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558-1598)*, Debrecen, Hernád, 2004.

TARNAI Andor, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 1997, 457–469.

William P. WEAVER, *Homer In Wittenberg, Rhetoric, Scholarship, Prayer*, Oxford University Press, 2022.